

ДОДАТКИ, ПОВІДОМЛЕННЯ, НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Петро Кралюк

Національний університет “Острозька академія”

АНТИАПОЛОГІЯ СОКРАТА. АРІСТОФАНІВСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ СОКРАТА У КОМЕДІЇ “ХМАРИ”

© Кралюк Петро, 2007

Сократ не залишив писаних творів. Він не сприймав писемності. Будучи зорієнтованим на усний діалог, вважав, що письмовий твір не лише не може відтворити справжньої розмови й замінити її, але навіть стає перепоною у спілкуванні людей. Тому через відсутність писемної спадщини Сократа відтворити його автентичні погляди дуже проблематично. Джерелами для нас тут є деякі ранні твори Платона (“Апология”, “Критон” та інші); окремі твори історика Ксенофонта, який змалював образ Сократа в “Спогадах” та “Апології”, а також твір Арістотеля “Метафізика”, де подані короткі свідчення про його вчення. Образ мислителя також введений у комедії Арістофана “Хмари”, яка була написана й поставлена за життя Сократа.

Судячи з творів Платона, Арістотеля й деяких інших філософів, вчення Сократа полягало приблизно у такому. У центрі уваги мислителя знаходилася людина і можливості її самопізнання. Сократ, вступаючи в дискусії з різними людьми, за допомогою вміло поставлених запитань намагався викликати в них “народження істини”. Цей метод, перейнятий у софістів, все-таки отримав назву “сократичного методу” (або майєвтики, тобто повивального мистецтва). Сократ вважав, що в кожній людині, точніше в її душі, є істинне знання. Завдання ж філософа допомогти людині розродитися цими знаннями. Формою філософствування Сократа виступав діалог – своєрідна п’еса, у якій він виконував роль філософа. Принаймні, таким постає Сократ у творах Платона. У діалогах мислитель намагався з’ясувати такі питання: яке знання є істинним, як можна отримати знання і чому це знання є істинне. Пізнання Сократ трактував як перетворення уявлень на поняття. Уявлення, на його думку, мають конкретний характер. Вони постійно змінюються і відображають реалії змінюваного проявленого світу. Поняття ж, навпаки, мають загальний характер і слугують для позначення прихованої сутності речей. Тому вони не підлягають змінам. Поняття виступають метою пізнання. Важливу роль у такому разі відіграє метод, за допомогою якого ця мета досягається. Таким методом є “епагогія” (тепер ми це іменуємо індукцією). Цей метод полягав не в дослідженні фактів, а у виявленні загального як основи уявлень. У платонівських діалогах, де головним персонажем є Сократ, мислитель постає невтомним шукачем істини. Про себе він говорить, що знає те, що нічого не знає. Але таке незнання, так вважав він, робило його мудрішим від інших людей, які не знали, що не знають нічого. Сократ також намагався інтелектуалізувати й раціоналізувати етику. За його переконанням, якщо людині відома істина, то вона буде діяти відповідно до цієї істини. Справжнє знання тісно пов’язане з добром. Зло ж, навпаки, породжується незнанням. Звідси випливало, що доброчесність тотожна знанню. Й, відповідно, людина, яка пізнала добро, стає доброю.

Наведені вище погляди Сократа переважно базуються на творах Платона. Платонівський образ цього філософа прийняла більшість античних авторів, а потім цей образ став канонічним у роботах з історії філософії, в художній літературі тощо [див.: 2; 3]. Інша річ, наскільки цей образ відповідав автентичному Сократу. Варто мати на увазі, що Платон зі своїх засадних поглядів творив модель ідеального філософа. Таким для нього став його учитель Сократ. Як і будь-яка ідеальна модель, вона не завжди відповідала дійсності.

Зовсім іншого Сократа зображає Арістофан у комедії “Хмари”. Дослідники зазвичай уникають образу арістофанівського Сократа. Арістофан шаржовано, іронічно змальовує цього мислителя, сміється і над його філософією, і над його учнями. Це, власне, пародія на філософа, діаметральна протилежність того, що нам подає Платон. Говорити, ніби це справжній, автентичний Сократ складно. І все ж варто мати на увазі, що комедія “Хмари”, як зазначалося, була написана за життя Сократа, на відміну від творів Платона, які писалися після його смерті. Поставлена вистава була в 423 р. до н.е. Тоді Сократу виповнилося 46 років.

Арістофан, попри пародійність твору, змушений був рахуватися з реаліями. Його образ Сократа мав хоча б в основних моментах відповідати автентичному образу. Адже афіняни тоді добре знали філософа. До того ж, можливо, й сам Сократ дивився комедію “Хмари”. І, судячи з усього, ніяких нарікань з його боку, ні афінян на цей твір не було. Тому варто уважніше поставитися до нього. Принаймні, він дає можливість зрозуміти ставлення жителів Афін до особи Сократа, а також простежити еволюцію його поглядів. У цьому сенсі “Хмари” є цікавим джерелом для історика філософії. Тим більше, що в цьому творі пародіюються популярні в тогочасних Афінах філософські погляди.

Якщо відкинути пародійні моменти, арістофанівський Сократ зовсім інший, ніж платонівський. Він не зосереджений на антропологічній проблематиці, а займається традиційними для тогочасних грецьких мислителів натурфілософськими питаннями. Один з героїв комедії, Стрепсіад, звертаючись до свого сина, так характеризує будинок, де живуть Сократ і його учні:

“Це для умів високих школа думання.
Живуть тут дивні люди. Як послухать їх,
То небо – горно, що стоїть навколо нас,
А ми у ньому – як малі вуглиночки” [1, с.88–89].

Стрепсіад порівнює Сократа з Фалесом [1, 92], представником Мілетської школи, яка мала виражений натурфілософський характер. Показово, що античний історик філософії Діоген Лаертський у своєму творі “Про життя, вчення та вислови знаменитих філософів” ставить Сократа в один ряд із представниками цієї школи, Анаксагором та Археласом, тобто натурфілософами [4, с.93–107]. Діоген Лаертський також говорить, що Сократ був учнем Анаксагора та Архелая [4, с.99]. До учнів Анаксагора належав видатний афінський драматург Еврипід, який намагався відобразити філософські погляди свого вчителя в драматичних творах [5, с.20]. Є також свідчення, що Еврипід та Сократ були в дружніх стосунках. Існувала навіть думка, ніби Сократ допомагав Еврипиду писати твори. Наприклад, про це говорили Мнесілох та Арістофан [4, с.98]. У контексті цих свідчень образ Сократа-натурфілософа, зображеного в “Хмарах”, аж ніяк не видається безпідставним.

В окремих місцях “Хмар”, схоже, пародіюються погляди Анаксагора. Наприклад, в одному місці Сократ зображений у підвішеному кошику. На запитання Стрепсіада, що він там робить, Сократ відповідає: “В повітря лину і про сонце думаю”. Й пояснює таку свою поведінку так:

“Не здолає ум
Збагнути речі понадземні правильно,
Не знявшись вгору витонченим розумом.
В таке ж тонке повітря не полинувши
З низин угору дивлячись, нічого я
Не бачив би. Землі бо сила спраглої
До себе вільготу думання притягує” [1, с.95].

А ось як погляди Анаксагора інтерпретував Діоген Лаертський: “Він твердив, що сонце є брила, наскрізь вогняна, а величиною вона більша за Пелопонес... Першоначалами же є гомемерії “подібні частки”): як золото складається із так званого золотого пилу, так і все є зв’язком подібних маленьких часток. А першоначалом руху є Розум (Нус). Такі важкі тіла, як земля, займають нижнє місце; легкі, як вогонь, – верхнє, а вода й повітря – середнє” [4, с.95]. Такі погляди й пародіює Арістофан. Його Сократ міркує про Сонце. Міркування, які мали астрономічний характер, також були у центрі зацікавлень Анаксагора. Сократ у “Хмарах” намагається піднятися над землею, бо

вона є зосередженням важких тіл. У повітрі ж є легкість. І знаходження у підвішеному кошику ніби допомагало йому “збагнути речі понадземні”, а також пізнати Світовий Розум (Нус).

Учні арістофанівського Сократа вивчають геометрію, астрономію, цікавляться біологією, що притаманно натурфілософам. Він намагається пояснювати їм різноманітні явища природи, вдаючись до раціоналістичної логіки й відкидаючи міфологічні уявлення. Сократ заявляє, що громовиці посилає не Зевс, а хмари:

“Як водою наповняться хмари ущерть
і на обрій пливуть ваговито,
То, набухши дощем, мимоволі вони
прогинаються й долі звисають
І, одна на одну набігаючи, враз
вибухають і лунко гуркочуть” [1, с.104].

Сократ вважає, що немає ні Зевса, ні інших олімпійських богів. Висміюючи його погляди, Арістофан каже, ніби для нього боги – хмари. Власне, звідси й назва комедії. Пародіюючи Сократа, Арістофан дає зрозуміти, що хмари, будучи природними явищами, звісно, божествами виступати не можуть. Однак Сократ їх обожає. У цьому й комічність ситуації. Хмари, на думку Сократа,

“...мудріїв поживляють
Лікарів, ворожбитів, у перснях нероб
кучерявих, що нігті фарбують,
Танцюристів у хорі й невдах-післярів
та дурисвітів-зорелічильців,
Дармоїдів годують усяких, а ті
їх у віршах своїх прославляють” [1, с.101].

Загалом Арістофан зображає Сократа як атеїста, власне, людину, що не шанує традиційних богів. Такі самі і його учні. Стрепсіад, набравшись Сократової мудрості, заявляє “Богами й Зевсом клястись – сміх для вченого!” [1, с.146]. Проте з часом цей герой розчаровується у своєму вчителеві. Він повертається до традиційних релігійних поглядів і каже:

“Яке безглуздя! Зовсім вижив з розуму!
Не визнавав богів через Сократа я” [1, с.157].

Стрепсіад навіть вдається до насильства, вирішивши покарати свого вчителя та його учнів. Він нападає на будинок Сократа і, звертаючись до свого слуги, закликає:

“Жени їх, бий, рубай їх, заслужили-бо,
І що найбільше – до богів зневагою” [1, с.158].

Сократ у кінці комедії гине під уламками свого палаючого будинку. Це ніби передрікання того, що сталося з ним. Адже мислитель був страчений за неповагу до богів.

Коли писалася комедія “Хмари”, в Афінах наростали антифілософські настрої. Власне, це і відобразив вказаний твір. Саме тоді був ухвалений закон, який прирівнював до державних злочинів нешанування богів та пояснення небесних явищ природним способом. З одного боку, він засвідчив, що руйнування міфологічного світогляду в Афінах набуло значного поширення й охопило різні верстви. З іншого, що консервативні сили, зорієнтовані на традицію, виявилися достатньо потужними, щоб загальмувати цей процес. Відповідно до цього закону ледь не стратили Анаксагора.

Коли йдеться про Сократа, у літературі звертають увагу на те, що мислитель був несправедливо засуджений до смерті з політичних мотивів. Звісно, політичний аспект процесу над Сократом не варто ігнорувати. Та все ж, судячи з комедії Арістофана, підстав для такого вироку було більш ніж достатньо. Та й сам Арістофан фактично закликав убити мислителя за його безбожність.

Ще один гріх, який Арістофан ставив на карб Сократу, – софізм. На перший погляд, це виглядає дивно. Адже Сократ у творах Платона виступає запеклим противником софізму. Сократ же Арістофана, навпаки, зображений як типовий софіст. До нього йдуть вчитися красномовності, щоб з її допомогою вирішувати судові справи. Учні платять Сократові.

Стрепсіад так характеризує філософів сократівського кола:

“Як дати їм грошей, то навчать однаково

Здолати словом правого й неправого...

Дві мови, кажуть, є в кмітливих цих людей:

Правдива – краща, й гірша – неправдива є,

І можна, кажуть, мовою облудною

Перемогти, неправим будучи, правого” [1, с.89].

Сам Стрепсіад на запитання, чого він прийшов до Сократа, відповідає:

“Вчитись красномовності.

Через борги з відсотками нестерпними

Я пропадаю, гину, весь описаний” [1, с.95].

Сократ же йому, своєю чергою, обіцяє:

“В розмові тертим, як мука розсипчастим

Ти станеш” [1, с.97].

Арістофан неодноразово в комедії пародіює софістів, засуджуючи їхні методи навчання й діяльності. В одному місці твору ведеться комічна бесіда між Стрепсіадом та Провідницею хору Хмар, де показується мета софістичного навчання:

“Стрепсіад

О могутні владичиці! Треба мені,

з ласки вашої, зовсім малого:

Щоб на стадій хоч зо сто попереду я

за всіх еллінів став у розмовах.

Провідниця хору Хмар

Будь по-твоєму, вволимо волю твою.

Тож віднині на зборах народних

Перемоги в промовах, яких ще ніхто

не здобув, будеш ти здобувати.

Стрепсіад

Та не треба великих мені перемог,

зовсім інше на думці я маю.

Я законом, як дишлем, вертіти б хотів, –

кому винен, усіх ошукати” [1, с.107].

Арістофан намагається показати облудність вчення софістів. Для цього він вводить два алегоричні персонажі – Правого й Неправого. Правий постає в простому одязі. Неправий же – в модному платті філософа. Він говорить:

“А я з заперечень почну,

І спростую усе, й доведу, що ніде

Тої правди нема” [1, с.129].

Правий намагається довести, що правда все-таки є. І вона в безсмертних богів. Але Неправий лише насміхається з нього.

Стрепсіад же, оволодівши софістичним методом, вміло обманює людей і привласнює їхні гроші. Проте його чекає покарання. Причому від тих самих хмар, яким він поклонявся.

Судячи з комедії Арістофана, під час її написання Сократ уже користувався методом “майєвтики”, яка передбачала “народження” знання. Один із учнів Сократа говорить, засуджуючи поведінку Стрепсіада:

“...Нерозсудливо

Ногою в двері грюкнув так, що викиднем

Я скинуть можу думку ненароджену” [1, с.90].

Отже, думка, наче дитина, має народитися.

Загалом можна сказати, що “Хмари” – це художньо-літературна рефлексія тих філософських дискусій, які велися в тогочасних Афінах. Тут відображені (щоправда, в пародійному плані) погляди софістів, Анаксагора, можливо, також Архелая та Демокріта.

Як бачимо, Сократ, що постає перед нами – далеко не той, яким ми його звикли сприймати. Це натурфілософ (типу Анаксагора). До того ж він використовує методи софістів. Арістофан, стоячи на консервативних позиціях і захищаючи міфологічний світогляд, не сприймав ні особи Сократа, ні його поглядів. Тому й подавав їх у пародійному плані. Хоча уже це пародіювання свідчило про популярність цього мислителя, про те, що його добре знали в Афінах.

Яким же тоді був справжній Сократ – платонівським чи арістофанівським? Нам видається: істина десь посередині. Варто мати на увазі, що арістофанівський Сократ – це Сократ у віці сорока шести років. Можливо, в той час його філософські погляди до кінця не сформувалися. Щодо платонівського Сократа – то це образ мислителя в останні роки його життя, коли вже йому було більше ніж шістьдесят. До того часу і погляди мислителя, і його спосіб життя могли змінитися.

Ймовірно, на перших порах Сократ мав змогу спілкуватися й навчатися в представників іонійсько-італійської філософії, котрі звертали увагу передусім на питання натурфілософські. Інтерес до цих питань він міг перейняти в свого вчителя Архелая. Можливо, під впливом останнього, а також і під впливом зовнішніх чинників, пов’язаних з існуванням в Афінах демократичних порядків, Сократ почав цікавитися антропологічними проблемами. Не виключено, цей інтерес у нього пробудили софісти. З часом сам Сократ долучився до них, навчав учнів красномовства і брав за це плату. І все ж на якомусь етапі мислитель порвав як з натурфілософами, так і з софістами. Це могло статися через несприйняття та різку критику в Афінах натурфілософських поглядів, які підривали міфологічний світогляд. Та й дотримуватися таких поглядів було справою небезпечною. Також негативне ставлення афінян до софістів могло стати не останньою причиною відходу Сократа від софістичного вчення. Сократ, відмовившись від плати за навчання, що практикували софісти, згуртував навколо себе переважно нащадків з аристократичних родин і невимушено навчав їх філософії переважно у формі дружніх бесід. Можливо, саме тоді Сократ зосередив увагу на проблемах людини як на нейтральніших та безпечніших порівняно з питаннями натурфілософськими. Такого Сократа, почасти ідеалізуючи, й вивів Платон у своїх діалогах.

Загалом Сократ – це один із найбільших міфів європейської історії філософії. Завдяки Платону, його зображають видатним мислителем, творчість якого стала “переломним моментом” у розвитку античної філософської думки. Насправді ж це перебільшення. Зміщення акцентів у давньогрецькій філософії з проблем космосу на проблеми людини почалося ще до Сократа й, певно, остаточно завершилося в його учня Платона. Сократ був лише однією ланкою цього процесу. Та й чи варто це зміщення вважати однозначно позитивним явищем? Адже в Афінах через фактичну заборону займатися натурфілософськими проблемами мислителі змушені були йти в сферу антропології, тим самим ігноруючи важливі природничо-наукові питання.

Погляди Сократа, принаймні, у платонівській інтерпретації, видаються консервативними. Спрямовані вони не в майбутнє, а в минуле. Хоча не можна сказати, що ці погляди багато в чому не мали рації. Проте говорити про їхню перспективність не доводиться. Багато в чому перспективнішими видаються погляди демократично орієнтованих софістів, яких Сократ критикував у останні роки свого життя. Проте немає сумніву, що Сократ був добре відомою особою в Афінах. Навколо нього згуртувалося чимало учнів, які стали видатними діячами культури й політики. А це вже немало. Зрештою, Сократ “породив” Платона – одного з найвидатніших філософів античності.

1. Арістофан. Комедії. – К.: Дніпро, 1980. 2. Варналіс К. Справжня апологія Сократа. – К.: Дніпро, 1984. 3. Кессиди Ф.Х. Сократ. – М.: Мысль, 1988. 4. Лаэртский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1986. 5. Пащенко В. Еллінський театр і його уславлені трагічні поети // Давньогрецька трагедія. – К.: Дніпро, 1981.